

ANTAKYA HİRİSTİYANLIĞI VE HİRİSTİYAN KREDOSUNUN BELİRLENMESİNE YOL AÇAN TARTIŞMALARDAKİ ROLÜ

Fuat AYDIN*

Özet

Kudüs dışında İsa inançlarının ilk cemaati oluşturdukları ve Hıristiyanlık isminin kendisinde ortaya çıktığı Antakya, aynı zamanda Hıristiyan düşüncesindeki iki okuldan birinin, Antakya Yorum Okulu'nun (öteki İskenderiye Yorum Okulu) da oluştuğu yerdir. Özellikle içinde barındırdığı, paganizm, Yahudilik ve gnostik anlayışlarla olan mücadelesi sırasında oluşturduğu İsa'nın kadim olmayışını ve onun ilahiliği karşısında insaniliğini korumaya çalışan Hıristiyanlık anlayışı, zamanla İskenderiye, Roma ve İstanbul'un Hıristiyanlık anlayışıyla çatışmaya yol açtı. Bu çatışma, Hıristiyanlık tarihinde ekümenik olarak kabul edilen konsillerde çözülmeye çalışıldı. Ancak anlaşmazlıkları çözmeye yönelik çözüm arayışları, dökülen kanları bir kenara bıraksak bile, beraberinde ayrılıkları da getirdi ve Nesturiler, Süryaniler, Ermeniler ve Kiptiler gibi kalıcı Hıristiyan mezheplerinin ortaya çıkmasına yol açtı.

Anahtar kelimeler: Yahudilik, doketizm, gnostisizm, Antakya Yorum Okulu, Samasotalı Pavlus, Aryüs, Nestorius, literal okuma.

Abstract:

Antioch is the second oldest church after that of Jerusalem; it is where the followers of Jesus were first called "Christians". Antioch is also home to one of the two crucial schools of religious thought (the other being Alexandrian School) known as the "Antiochian Exegetical School": This school, during its fight against various religions such as paganism, Judaism and Gnosticism, constructed a Christian theology that argued for humanity of Jesus against His divinity and denied his eternal being; this Antiochene theology later became rival to those of Alexandria, Rome and Constantinople. Various ecumenical councils were held to find solutions to the conflicts among these various schools of thought; which eventually brought about many schisms that caused the creation of sects such as Nestorians, the Syriac, the Armenian and Coptic churches.

Key terms: Judaism, docetism, gnosticism, Exegetical School of Antioch, Paul of Samasota, Arius, Nestorius, literal reading.

Antik Suriye sınırları içinde yer alan Antakya, Büyük İskender'in vefatının arkasından imparatorluğunun aralarında paylaşıldığı komutanlarından Selevkit Hanedanlığının kurucusu I. Nicator tarafından m.ö. 300 yılında tesis edildi. Şehre babası Antichus'un onuruna Antiocheia adını

verdi¹. Şehrin ilk sakinleri Atinalılar, Makedonyalı askerler ve onların ailelerinden oluşmaktaydı. Zamanla askeri ve ticari sebeplerle gelen insanlarla şehrin erkek nüfusunun, bir yüzyıl içinde altı bine kadar ulaştığı söylenir. Cicero'nun "meşhur ve kalabalık" olarak tanımladığı, bilim ve sanatı sebebiyle övdüğü şehir, Pompey'in şehre girdiği mö. 64 yılında Romalıların hâkimiyetine geçti. Augustus'un *Pax Romana* döneminde Roma'nın en önemli şehirlerinden biri haline geldi². Nüfusunun büyük bir kısmını yerli vatandaşlarla, özgür ya da köle yabancıların oluşturduğu şehirde, önemli oranda Yahudi nüfusu bulunmaktaydı. Şehrin sakinleri geleneksel olarak Yunanca konuşulmakla birlikte, Aramca konuşan önemli bir grup da bulunmaktaydı. Yahudi, Yunan ve bir ticaret merkezi olmasından dolayı bünyesinde barındırdığı farklı kültürlerden insanların birlikteliği, şehri önce Roma İmparatorluğunu ve daha sonra Hıristiyanlığı etkileyen düşünceler ve adetlerin karıştığı bir potaya dönüştürdü³.

İsa'nın vefatından sonra, Kudüs'teki Yahudi kökenli Mesih inananları (Yahudi-Hıristiyanlar) cemaati, Helenist kökenli Stefan'ın öldürülmesinin⁴ arkasından maruz kaldıkları takibattan kurtulmak amacıyla Fenike, Kıbrıs ve Antakya'ya kaçtılar⁵. Bunlar Antakya'da ilk önce şehir nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Yahudiler arasında İsa'nın mesajını yaymaya çalıştılar. Burada nispi bir başarı kazanmalarını takiben, içlerinde lider konumunda olan Barnabas'ın da bulunduğu Kıbrıs'tan ve Kirene'den gelenler Yahudiler arasında, Yunanca konuşan Hıristiyanlar ise Helenistler (gentile) arasında "Rab İsa'nın İncil'ini"⁶ yaydılar. Luka, İncil'in yayılmasındaki başarıyı anlatmak için "Rabbin eli/gücü"⁷ ifadesini kullanır. Kudüs'teki Yahudi kökenli Hıristiyanlar, burada bir cemaatin oluştuğu haberini alınca, az önce ifade edildiği üzere Barnabas'ı oraya gönderdiler; Barnabas da Kudüs cemaatine tanıştırdığı ve Tarsus'da arayıp bulduğu Pavlus'u, şehirde gittikçe çoğalan Hıristiyan cemaate hizmet etmek amacıyla getirdi. Böylece Antakya, Hıristiyanlığın Kudüs dışında ve aynı zamanda Yahudi olmayan, gentile kökenli kişilerden oluşan ilk cemaatin kurulduğu yer oldu⁸.

* SAÜ. İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri, Dinler Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi (Prof. Dr.). Bu metin, Hatay İnanç ve Turizm Sempozyumu 17-19 Aralık 2015'de, sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halinden oluşmaktadır.

- 1 M. L. Chaumont, "Antioch", *Encyclopedia Iranica*, II, 119. <http://www.iranicaonline.org/articles/antioch-1-northern-syria>. 10.07.2016.
- 2 Wallace-Hadrill, *Christian Antioch. A Study of Early Christian Thought in The East*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, s 1-4.
- 3 Christopher R. Martinez, *Antiochene Exegesis and Its Influence on Christian Practice*, s. 4
- 4 Luka, *Elçilerin İşleri* 8/1-2.
- 5 Luka, *Elçilerin İşleri* 11/19.
- 6 Elçilerin İşleri 13/50.
- 7 Elçilerin İşleri, 11/20-21.
- 8 Wayne A. Meeks, *Jews and Christians in Antioch in The First Four Centuries of The Common Era*, Scholar Press, Missoual, Montana 1978, s. 16.

Hıristiyan literatüründe ilk olarak Antakyalı Ignatius (ö. yaklaşık 107/117) tarafından kullanılan⁹ ve Mesih'in takipçileri anlamına gelen Hıristiyan (Chirst→Christian) adı kırklı yıllarda burada ortaya çıktı¹⁰. Bu faaliyetlerle atılan Hıristiyan tohumlar, İskenderiye ve Constantinople gibi büyük kilise merkezleriyle yüzyıllarca sürecek teolojik tartışmalara yol açacak nevi şahsına münhasır bir Antakya Hıristiyanlığının şekillenmesine yol açtı. Antakya Hıristiyanlarının yol açtığı ilk tartışma, Kudüs'teki cemaat ve Antakya'da faaliyet gösterenlerin temsilcileri olan Pavlus ve Barnabas'ın¹¹ katıldığı ve Kudüs/Havariler Konsili (varlığı dahi tartışmalı olan bu konsil için, 49/52 gibi farklı tarihler verilir) olarak adlandırılan toplantıya da konu olan, Yahudi kökenli olmayan mühtedilerin Yahudi hukuku ve gelenekleri karşısında nasıl bir tavır takınacağı meselesiydi: Onlara tabii olacaklar mı, olmayacaklar mı?¹² Antakya Hıristiyan cemaatinin durumuyla alakalı olarak ortaya çıkan bu tartışma, zamanla Antakya Teolojik Okulu olarak adlandırılan Hıristiyanlık anlayışının/yorumunun Hıristiyan dini düşünce tarihinde yol açmış olduğu tartışmaların ilki olmuştur. Antakya Hıristiyanlığıyla alakalı kişilerin konu edinildiği Kudüs Konsili sonrası tartışmalar, bugün kabul edilen Hıristiyan amentüsünün/kredosunun tespitinin yanı sıra, bir kısım insanların aforozuyla sonuçlandığı gibi; Hıristiyan dini dünyası içinde bugün hala varlığını devam ettiren kalıcı (Nesturiler, Süryaniler gibi) mezhebî bölünmelere de yol açmıştır¹³.

Bu bölünmelere yol açan Antakya Hıristiyanlığının mahiyetini anlamak için önce onun şekillenmesinde katkısı bulunan mühtedilerin kökenlerine ve İskenderiye Yorum Okulu kadar köklü ve kuramsal bir yapı arz etmese de, söz konusu kişilerin kendileriyle beraber getirdikleri kültürel arkaplanın etkisiyle teşekkül edip *Antakya Okulu* olarak adlandırılan şeye bakmak gerekmektedir.

Kudüs dışında Hıristiyan olarak adlandırılan ilk cemaatin kurulduğu yer olan Antakya'nın Hıristiyanlık öncesi dinsel yapısını paganlar, Yahudiler ve gnostik mezhepler oluşturmaktaydı. Bunlar Hıristiyanlık döneminin ilk yılları boyunca Suriye'deki bütün dini faaliyetler üzerinde önemli bir etki icra eden dini gruplar oldukları gibi; Antakya cemaatinin oluşumu sırasında, bu üç dini grubun mensuplarından ihtida edenler de Antakya Kilisesi-

9 Meeks, *a.g.e.*, s. 15.

10 Elçilerin İşleri, 11/22-26.

11 Elçilerin İşleri, 15/12. Meeks, *a.g.e.*, s. 16.

12 Bu olayın anlatısı için bkz. Elçilerin İşleri, 15 ve Fuat Aydın, "Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III, (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara)*, 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Ankara 2002, s. 71-93.

13 Bu erken dönem tartışmaları ve bunların karara bağlandığı konsiller ile ortaya çıkan Hıristiyan dini gruplar hakkında bkz. Fuat Aydın, "Anadolu Kökenli Hıristiyan Mezhepleri", *Birünî ve Şehrîstânî'nin İzinde, Dinler Tarihi Yazıları*, Eskiye Yayınları, Ankara 2012, s. 15-57.

nin ilk nüvesini oluşturdular. Antakya Hıristiyanlığı oluşum aşamasında hem bunların beraberlerinde getirdikleri düşünceler hem de onlara karşı geliştirdiği savunma amaçlı düşüncelerle belirlendiği için bunların mahiyetini kısaca da olsa ortaya koymak gerekmektedir.

Suriye'deki pagan tanrı anlayışının temelinde, fırtına ve "sahiplik, sahip olma, efendi, koca" anlamlarını içeren *ba'al* (çoğulu *ba'alim*) düşüncesi yer alır. Bu herhangi bir şeye sahip, ismi olan bir ilah anlamına gelmez. Çünkü o, herhangi bir nesnede ikamet eden bir *numen* (ilahi/tanrısal güç) olup, ikamet ettiği nesneden bağımsız bir varlığa sahip değildir. Bir şehrin sahibi olarak, muayyen bir isimle değil de, söz konusu şehrin, yerin rabbi, *ba'al Tarz* (Tarsus'un (Rabbi/Sahibi), *ba'al Sur* (Sur'un Rabbi/Sahibi) olarak adlandırılır. Aynı zamanda bereket tanrısı olarak da kabul edilen Ba'al'ın yaşam alanı bereketli olan her yerdir ve onun mabedi ya da kültü söz konusu yerde bulunan su ya da bitkilerle ilişkilendirilir. Yazıtlar, yerel bir *ba'al*'ı "merhametli", "iyi ve mükâfatlandırıcı" ve "şefkatli" olarak tanımlar¹⁴.

Kendisine has bir karakterinin bulunmaması Ba'al'ın dışarıdan gelen tanrılarla özdeş hale gelmesine, onların yerini almasına veya onlar tarafından yerinin alınmasına imkan sağlamıştır. Fenike körfezi boyunca meşhur olan *El* ve *Elyon*'un yeri, Suriye'de *Ba'al*, geç Bronz Çağı Ugarit metinlerinde kendisiyle özdeşleştirilen *Hadad* tarafından alındı. *El*'in eşi *Aštarte*, *Atargatis* haline geldi. Suriye yazıtları, bu *Ba'alim*in kendilerini nasıl Helenistik şahıslarla özdeşleştirdiğini gösterirler. *Hadad* ve *Atargatis*'in yerini *Zeus*, *Athene* ve *Apollo* aldı. Helenistik dönemde, Olimpos'un *Zeus*'u, *Apollo*'nun aleyhine olmak üzere yüceltildi. Hadrian'ın Suriye valiliği sırasında, Daphne'de bir kurtarıcı Zeus tapınağı inşa edildi. Trajan döneminde ise aynı yerde Artemis ve su perilerinin (*nymphy*) tapınakları bina edildi. Antakya'da ms. 180'de Olimpiyat Oyunları yeniden başlatıldığında, oyunların koruyucusu olarak Olimpos'un Zeus'una bir mabet adandı.¹⁵

Julian'ın (332-363)¹⁶ Hıristiyanlık karşısında alan kaybeden pagan tanrılarını canlandırmaya yönelik Hıristiyanlık karşıtı çabaları şehirde karşılık bulmadı. Birinci Theodosius'un (347-395) pagan karşıtı yasasını uygulayan ve pagan mabetlerini yok eden çöl keşişleri, Hıristiyanlığın Antakya'daki durumunu Julian'ın ölümünden sonraki yirmi yıl içinde tahkim ettiler. Libanius (ms. 314-393) *Pro Templis* adlı eserinde bu tahrip-

14 Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 15. Ba'al için bkz. Neal h. Walls, "Baal", *ERE*, III, 723-724; Baal ve Yahudi dini geleneğindeki yeri hk. bkz. Hakan Olgun, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi", *Milel ve Nihal*, 11 (2), 7-3.

15 Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 15.

16 Hıristiyan tarihinde mürted Julian olarak da bilinen Julian hakkında bkz. Alice Gradner, *Julian, Philosopher and Emporer and the Last Struggle of Paganism Against Christianity*, G. P. Putnam's Sons, London-New York 1906.

ten yalnızca dört pagan mabedinin kurtulduğunu ileri sürer. Söz konusu yasa 399'dan itibaren pagan mabetlerinin yıkılmasına izin vermiş olmasına rağmen, beşinci yüzyılın ilk yarısında, mabet yöneticileri, bunu yapmaya pek gönüllü değillerdi. Julian sonrası göreve gelen imparatorların paganizme karşı tavırları aynı türden olmadı. Bazıları ona karşı hoşgörülü bir tavır sergilerken, bazıları daha ileri giderek pagan mekânları Hıristiyanlaştırdılar. Buna rağmen, onların Hıristiyan heretiklere karşı olan tavırları, paganlara olandan çok daha sertti. 468'de pagan Isocasius'un tutuklanması ve mahkemeye çıkartılması, bu dönemde pagan tanrılarının Antakya'da varlıklarını devam ettirdiğini gösterir. 481'de Illus'un imparator Zenon'a (ö. 491) karşı ayaklanması, paganların politik maksatlar için kullanılacak kadar güçlü olduklarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Hatta 562'de Constantinople'de idam edilen beş pagan din adamından ikisi Antakyalıydı. Beşinci yüzyılda yazılan *Ba'albek Kehaneti* adlı metin, Hıristiyan keşişlerin, eski tanrılarının tekrar ortaya çıkarak intikam alacaklarından ve Hıristiyanlığın başarısız olmasına bunun yolunu açacağından korkmakta olduklarını gösterir. Bu da, söz konusu tarihlerde Baa'lbek'in paganizmin önemli bir merkezi olmaya devam ettiği anlamına gelir. Teodosius'un pagan mabetlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik ilk fermanından yüz elli yıl sonra bile bu tür binalar bulunduğu gibi, pagan rahipler buralarda tanrılarına hizmet etmeyi de sürdürüyorlardı. Suriyeli yazarların pagan, semitik ve Helenistik tanrılara aşına olduklarını ortaya koymaları ve altıncı yüzyılın başlarında Severus'un tanrılarının kendileriyle bilindikleri isimleri zikretmeleri söz konusu tanrılarının bu tarihlerde hala var olmaya devam ettiklerinin ve tanındıklarının bir işareti olarak görülebilir. Ancak Hıristiyan dönemlerinde pagan kült merkezlerinin varlığı, nüfus arasında pagan ibadetinin yaygın olduğu anlamına gelmese de; Suriye'deki kanıtlar, Hıristiyan döneminin ilk yıllarında, paganizmin hiçbir şekilde ölü olmadığını ve bazı yerlerde, dikkate alınması gereken bir güç olduğu gibi¹⁷; keza Severus'un durumunda da görüldüğü üzere ortadan kaldırmaya yönelik resmi çabalara rağmen altıncı yüzyıla kadar paganizmin varlığını devam ettirdiğini gösterir.

Antakya'nın ikinci dini grubunu oluşturan Yahudiler, I. Nicator tarafından kurulduğu andan itibaren şehrin nüfusunu oluşturan asıl unsurlardan biri olmuştur. Şehir hem Filistin'e yakın olması hem de idarî ve ticarî merkez olarak öneminden dolayı, Yahudiler için çekici bir yer haline gelmiştir. Ayrıca, ister kara isterse de deniz yoluyla olsun, Filistin'le Anadolu arasında seyahat eden Yahudiler için de uygun bir konaklama yeri idi¹⁸.

17 Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 15-17.

18 Meeks, *a.g.e.*, s. 1.

Yahudiler, mö. ikinci yüzyılın ortalarında kendilerine has gelenek ve göreneklerini takip edebilen müstakil bir grup olarak kabul edildiler. Helenistik dönem boyunca kendi meselelerini kendileri hallettiler. Antiochus Epiphanes (mö. 215-164) döneminde kesintiye uğrayan bu durumları, sonraki imparatorlar tarafından eski haline döndürüldü.

Romalılar mö. 64-63'de Suriye'yi ele geçirdiler ve eyaletleri haline getirdiler. Ancak bu, Yahudilerin eski statülerini değiştirecek ciddi bir etkiye yol açmadı. Yine şehir içinde ayrı bir grup olarak varlıklarını sürdürmelerine ve iç meselelerini kendi yasalarına uygun olarak çözmelerine izin verildi. Yahudiler, *Eretz İsrail*'le ilişkilerini, oraya yardım göndermeyi ve geleneksel ibadet tarzlarını sürdürmeye devam ettiler. Kudüs'ün 66-70'de Titus tarafından yerle bir edilmesi sırasında Suriye'de Yahudi katliamları olmakla birlikte, içlerinde Antakya, Sidon ve Apamea'nın yer aldığı şehirler bundan çok fazla etkilenmedi. Josephus, Vespasian (ms. d. 9-ö. 79) döneminde şehri yakacakları şayiasıyla ciddi bir *pogroma* maruz kalan Yahudilerin Titus Caesar (ms. 39-81) döneminde bile aynı şeyin tekrar vuku bulacağı korkusunu yaşadıklarını kaydeder. Halkın Yahudilerin şehirden kovulması, değilse verilen hakların ellerinden alınmasına yönelik talepleri Titus tarafından kabul edilmez. Üçüncü yüzyılın başlarında Antakya patrikliğinin resmi olarak tanınması ve İmparator Caracalla (188-217) tarafından 212'de yayınlanan ve Roma İmparatorluğunda yaşayan bütün özgür kişileri Roma vatandaşı yapan *constituti Antoniana*¹⁹ ile Yahudiler imparatorluğun bir parçası haline geldikleri gibi sonraki birkaç yüzyıl boyunca da doğunun Grekçe konuşan şehirlerinin önemli bir unsurunu oluşturdular²⁰.

Kudüs'ün Titus tarafından ms. 70'de tahrip edilmesinden sonra, Yahudilik rabbiler tarafından Yavne'de kurulan Sanhedrin'de Yahudilerin buldukları yeni ortamlarda Yasa'nın emirlerinin yerine getirilmesini sağlayacak biçimde Tevrat temelli olarak yeniden inşa ediliyordu. İkinci yüzyılda ibadetler Rabbi Yohannan'ın liderliği altında yeniden şekillendirildi. Yazılı Yasanın (Tevrat/Torah) yanı sıra Şifahi Yasa da dinin bir kaynağı olarak kabul edildi, bağlayıcı olarak kabul edilen kutsal yazıların listesi ve onların yorumuna dair büyük bir külliyatı oluşturuldu. İkinci yüzyıl boyunca Rabbi Yudah Celile/Galile'de bir Sanhedrin kurdu ve burada Yavne'dekine benzer şekilde, Yahudiliği yaşanacak şoklar karşısında esnek ve güçlü hale getirmeye çalıştı. Yasanın modifiye edilmesi ve açıklanmasıyla da, sonra-

19 Caracalla'nın Constituti'nin yayınlanmasına yönelik maksadı ve Hıristiyanlar için yol açtığı olumsuz sonuçlar, takibatlar için bkz. Paul Keresztes "The Constitutio Antoniniana and the Persecutions under Caracalla", *The American Journal of Philology*, Vol. 91, No. 4 (Oct., 1970), s. 446-459

20 Meeks, *a.g.e.*, s. 1-6.

ki dönemlerde yaşanacak olan takibatlara rağmen Yahudilerin kimliklerini muhafaza etmeleri sağlanmış oldu²¹.

Meseleye Antakya özelinde bakıldığında, paganların Yahudilere yönelik -Antiochus zamanında Şabat günü çalışmaya zorlamaları gibi- bazı kışkırtmalarına rağmen Yahudiler dayanışma içinde yaşayan ve birliklerini muhafaza eden bir topluluk olmalarından dolayı kimliklerini korumayı başardılar. Yahudiler etraflarındaki insanları, Hıristiyanlık öncesi dönemde pagan kökenli kişileri (tam anlamıyla Yahudi olarak kabul edilmeyen, ancak sünnet olup sinagog ibadetlerine devam eden, tek tanrıcı olan ve Yahudi Hukukunun törensel gerekliliklerini yerine getiren bu gruba 'tanrıdan korkanlar' adı verilmiştir.²²), Hıristiyanlık döneminde de Hıristiyanları kendilerine çekmeye muvaffak oldular. Yahudi mabetlerinde yapılan yeminlerin daha bağlayıcı olduğunun kabul edilmesi, hem pagan kökenli hem de Hıristiyan kökenli kişilerin bu maksatlar için sinagoglara gitmelerine sebep olmuştur. Bu durumun dördüncü yüzyılda dahi Hıristiyanlar arasında devam ettiğinin işaretlerini John Chyrosostom'un metinlerinde görmek mümkündür. Chyrosostom, hastalıkların iyileştirilmesi için sinagoglara gidildiğinden söz eder²³.

Birinci yüzyıldan itibaren Hıristiyan yazarların, Yahudilere düşmanlıklarının sebebi; Yahudi cemaatinin Kiliseyle ortak bir kitabı (Tanah'ı) kullanmasının yanı sıra, iki cemaatin birçok ortak noktaya sahip olmuş olmalarıdır. Bu ortak noktalardan dolayı, Hıristiyanların Yahudileşmeye ya da Yahudilikle Hıristiyanlığı mezcutmeye yönelik eğilimleri, Hıristiyanlığın bütünlüğü için bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu eğilimlere karşı koymak üzere, Antakya'nın ikinci/üçüncü patriği olarak kabul edilen Ignatius'dan ("Artık bir değeri olmayan yabancı doktrinler ya da eski fabllar tarafından aldatılmayın; çünkü eğer Yahudi Yasasına uygun olarak yaşıyorsak, biz inayete mazhar olmamışız demektir"; "Dilinde Mesih isminin olması, ancak zihninde Yahudiliği üstün tutman anlamsız bir şeydir"; "Eğer biri sana Yahudiliği anlatıyorsa, onu dinleme") itibaren (dördüncü yüzyılda Chyrosostom gibi²⁴) söz konusu eğilime yönelik ciddi uyarılar yapılmaya başlandı²⁵. Hatta, bu tür insanların dilinde "Yahudi" tabiri, Mesih'in ilahi statüsünü herhangi bir şekilde eleştiri konusu yaptığı, onun söz konusu niteliğini ka-

21 Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 18.

22 Bunlar için bkz. A. T. Kraabel, "The Disapperance of the 'God-Fearers'", *Numen* XXVIII, 2 (1981), s. 113-126.

23 Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 19.

24 John Chyrosostom'un Yahudiliğe yönelik eğilimler hususundaki uyarıları ve insanları bu tür yaklaşımlardan vazgeçirmeye yönelik vaazı için bkz. "John Chrysostom: First Speech Against the Judaizers", Bart D. Ehrman Andrew S. Jacobs *Christianity in Late Antiquity - 300-450 C.E. A READER*, New York Oxford Oxford University Press 2004, s. 227-236.

25 Bu tür uyarı örnekleri için bkz. Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 19.

bul etmediği düşünülenler için bir aşağılama sıfatı olarak kullanıldı. Bu yüzden Samsatlı Pavlus, Arius, Sabellius, Nestorius ve Makedonius, Yahudileştiriciler olarak adlandırıldılar²⁶. Yahudilere yönelik düşmanlığın ve kendilerini onlardan farklı göstermeye yönelik çabanın bir başka sebebi de, Antakya Hıristiyanlarının diğer Hıristiyan gruplar tarafından Yahudiliğe çok yakın duruyor olarak görülmeleridir. Justinian'ın Nestorius'un kristolojisini "şeytani ve Yahudi doktrini" şeklinde nitelendirmesi, Antakya Hıristiyanlığının Yahudilikle yakın olduğu şeklindeki anlayışı gösterir²⁷.

Hıristiyanlığın yayıldığı ve geliştiği dönemde Antakya'da bulunan üçüncü dini grup, Gnostiklerdir. Gnostisizm, Roma imparatorluğunun dini hayatını derinden etkilemiş olan dini bir düşüncedir. Doğulu bir kökene sahip olduğundan onun belli unsurları Antakya ve Suriye/Süryani Hıristiyanlığının, Antakya teolojisi olarak tanımlanan şeyin teşekkülünde başka şeylerden çok daha büyük bir etkiye sahip olmuştur.

Bilim adamları tarafından ortaya çıkma zamanı ve nasıl başladığı hususunda herhangi bir uzlaşımın bulunmadığı, ancak bazıları tarafından kökeni marjinal Yahudi gruplara kadar götürülen veya Orfizme yakın ilişki içinde bulunduğu söylenen gnostisizm, Greko-Romen dünyada yaygın olan dini-felsefi bir akımdır. İnançlarını belirleyen merkezi bir otorite ve kutsal metin külliyyatının yokluğu, çok farklı yerlerde ve farklı liderlerin yönetimi altındaki gnostik grupların çok çeşitli düşünceler ortaya koymalarının temel sebebi olarak kabul edilebilir. Ancak hem evrenin yaratılışı hem de insanın doğası ve kaderine dair gizemli bir bilgiye (*gnosise*) sahip olma iddiaları ve Aşkın bir Tanrıyla cahil bir *demiurge* dualizmi ile bu ikisinin sebebi olduğu kozmolojik düalizm bütün gnostikler için ortak paydayı oluşturur. Bu düalizm, insanın doğasının ölümsüz manevi bir ruh ve ölümlü maddi bir bedenden oluştuğuna dair açıklamalarında ve manevi dünya ve kötü maddi dünya şeklindeki ayırmalarda açıkça görünür. Keza insan ikili bir yapıya sahip olarak düşünülür: Tabiat ile Yüce Varlık'tan gelen/sudur eden şeyin birleşmesinden oluşan ilk insan, ilahi olandan gelen manevi unsur ve tabiattan kaynaklanan maddi unsura sahiptir. Maddi dünya, Yüce Varlığa nazaran ikinci bir varlık olarak görülen cahil *demiurge* tarafından yaratılmıştır. Maddi olan kötü olarak kabul edildiği için her maddi yaratılış kötüdür. Maddi olanın kötülüğüne dair bu anlayıştan dolayı, evlilik ve bunun sonucu olarak doğacak olan çocuklar, karanlık güçlere köle olan ruhların sayısının artırılması olarak görülür. Bu yüzden evliliğe ve cinselliğe yönelik

26 Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 19-20.

27 Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 20. I-IV. Yüzyıllar arasında Hıristiyanların Yahudilere yönelik tutumları hakkında bkz. S. Mark Veldt, *Christian Attitudes Toward The Jew in The Earliest Centuries A. D.*, A Dissertation Submitted to Faculty of The Graduate Colloge, Western Michigan University, Kalamazoo, Michigan 2007.

zahitçe bir tutum sergilerler ve kadınlar erkek olacakları bir zamanın gelişini ipe çekerler.

Yüce Varlıkla bu dünya arasında, bu dünyanın birincil yöneticileri olan, gezegenlerde ikamet eden *arkonların* da bulunduğu bir dizi şeytani güç vardır. Bu yüzden dünyadaki insanlar, gezegenlere yani burada ikamet eden *arkonlara* tabidirler²⁸. İnsanın yaratılışı sırasında, tanrısallığın parçaları, asli mekânları olan göksel kökenlerinin farkında olmayan bireylerin bedenlerinde hapis kaldılar. Ruhların bu hapis hayatından kurtulup kendisinden oldukları Yüce Varlıkla birleşmek için geri dönmeleri, kökenleri hakkındaki gizli bir bilgiyle (*gnosisle*) mümkün olacaktır. Aşkın Tanrı, insanlara bu kurtarıcı bilgiyi getirmesi için, bir kurtarıcı (Hıristiyan gnostiklerde²⁹ Mesih) göndermiştir. Gnostikler, ölümlü beden hapishanesinden kurtulacaklarını ve Tanrıyla yeniden birleşmek için düşman şeytanların ikamet ettikleri gezegenlerden geçeceklerini ümit ederler. Bu yüzden de, ölümden sonra bir dirilişe inanmak için herhangi bir sebepleri yoktur³⁰. Bizi burada özellikle Antakya'da olmak üzere, Hıristiyanlık öncesi kökene sahip olan gnostik anlayışın içine Hıristiyanlığın üzerine oturduğu temel unsur olan İsa Mesih'i katan ve onun şahsiyeti hakkında fikir beyan eden gnostik görüşler ilgilendirmektedir. Çünkü bu tür anlayışlar, Antakya Kristolojisi denen şeyin oluşumunda önemli bir işlev görmüşlerdir. Burada sadece Antakya'lı Ignatius'un mektuplarında kendilerine karşı uyanık olunması gerektiği hususuna dikkat çektiği, İsa'nın hakiki insanlığını reddeden, onun fiili gerçekliğinin bulunmadığını bu yüzden de bir hayalden ibaret olduğunu söyleyenlere ve onların *doketizm* olarak adlandırılan öğretilerine ayrıntılı olarak bakılacaktır.

Gnostisizm Antakya'ya Simon Magnus'la gelmiştir. Magnus, apostolik/havarilerin yaşadığı zamanlarda, yüce bir Tanrı'nın var olduğunu ve kendisinin de içlerinden biri olduğu güçlerin ondan sudur ettiğini öğretir. Kendisinin İsa Mesih'in rakibi olduğunu iddia eder. Gösterdiği büyülerle birçok kimseyi kendisine çeker. Onun ardılı, Antakya'ya giderek ortaya koyduğu büyülerle çok sayıda kişiyi kendisine bağlayan Samaria'lı Menander'dir. 107/117 yılında vefat eden Antakyalı Ignatius yazdığı mek-

28 Gnostik düşüncedeki Arkonlar hakkında bkz. Şinasi Gündüz, "Arkonların Tabiatı Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 9, Samsun 1997, s.168-178.

29 Bu Hıristiyan gnostikler arasında, Basilides, Cerinthus, İskenderiyeli Clement, Valentinus ve Marcion vardır. Irenaeus, Tertullian, Hippolytus gibi kimseler de bu gnostiklere karşı metinler kaleme aldılar.

30 Burada Gnostisizm hakkında verilen bilgiler şu kaynaklardan alınmıştır: E. M. Yamuchi, "Gnosis, Gnosticism", *Dictionary of Paul and His Letter*, ed. Gerald F. Hawthorne-Ralph P. Martin, Intervarsity Press, Leicester 1993, 352, 352; S. G. F. Brandon, "Gnosticism, Gnostics", *A Dictionary of Comparative Religions*, general editör S. G. F. Brandon, Tinling and Company Limited, London and Prescati 1970, s. 170.

tuplarında ondan söz ettiğine göre³¹, Menander'in birinci yüzyılın ikinci yarısında Antakya'da faaliyet gösterdiği söylenebilir. Bir diğer gnostik öğretmen, Menander'in de bir talebesi ve Suriye başkentindeki halefi Antakyalı Saturnilus (ya da Saturninus) idi. Bu kişinin elinde Menander'in ve dolayısıyla da Simon Magus'un öğretisi yeni bir dine dönüşür. Saturnilus, Mesih'in kötülük güçlerini yok etmek maksadıyla gönderildiğini ve kurtarıcının doğmadığını, manevi ve maddi olmaksızın beşeri bir şahsiyet olduğunu öğretir. Eğer onun bir insan olarak görüldüğü söylenirse, ona göre bu yalnızca görünüşte öyledir³².

Hıristiyan Gnostik Kristolojisinin en temel özelliklerinden biri olan İsa'nın insanlığının gerçek olmamasıyla alakalı bu düşünce yukarıda da ifade edildiği gibi *doketizm* olarak isimlendirilir. Doketizm, Yunanca "görünüş" (*dokesis*), "görünmek/ortaya çıkmak" veya "bir şeyin görünüşüne sahip olmak" (*dokeo*) anlamlarına gelen kelimeden türetilmiştir. Bu kelimenin kendisiyle ifade edildiği anlayış, özellikle Hıristiyan gnostikler olmak üzere, birazdan kendisinden söz edeceğimiz Mani'de de benzer şekilde bulunan, Mesih'in dünyadaki varlığının yalnızca bir insan suretinde (*dokesei*) ya da bedeninde görünmekten ibaret olduğu, bu yüzden de gerçekte ne acı çektiği ne de çarmıha gerildiği düşüncesidir. Gnostiklerdeki bu düşüncenin kökeni, yukarıda söz ettiğimiz gibi, dünyevi ve bedensel olanla, manevi/ruhsal ve öte dünyaya ait olan şey arasındaki kesin ayırimdan kaynaklanır. Bu kesin ayırimdan dolayı, söz konusu iki farklı varlık düzeyi arasında herhangi bir birleşme ve karışım söz konusu olamaz. Bu yüzden gnostizmin ana hedefi, burada beden ve ruhu ya da "ışığın tohumu"nu bir arada tutan geçici bağı ortadan kaldırmaktır. Bunu yapacak olan da, Yüce Varlık tarafından gönderilen kurtarıcı/Mesih'tir. Ancak, dünyevi olmayan yüce dünyanın bir temsilcisi olarak insani bedende, belli bir zaman için ve zahiri görünüşe uygun olarak kendini gösterebilir. Dolayısıyla bu bedenlenme, gerçek bir bedenlenme olmadığından Mesih'in gerçek anlamda acı çekmesinden ve çarmıha gerilmesinden de söz etmek mümkün değildir³³.

Yukarıda Hıristiyan kökenli gnostiklerden ve son olarak da, onların doketik Mesih anlayışından kısaca söz edildikten sonra; Hıristiyan gelenek içinde yer almayan ancak, gnostik öğretisi hem doğuda Çin'e hem de batıda Roma'ya kadar yayılmış olan Mani'den/Maniheizmden ve bir kurtarıcı ola-

31 Ignatius, "Chapter XI, Avoid the Deadly Errors of Docetae" the Epistle of Ignatius to the Trallians, tr. Roberts-Donaldson. <http://www.earlychristianwritings.com/text/ignatius-trallians-longer.html> 14.07.2016

32 Glanville Downey, *Ancient Antioch*, Princeton University Press, New Jersey-Princeton 1963, s. 130-31; Wallace-Hadrill, *a.g.e.*, s. 21-22.

33 Kurth Rudolph, *Gnosis, The Nature of History of Gnosticism*, tr. Robert McLachian Wilson, Harpersan Fransisca 1987, s. 157. Doketizm hakkında yapılmış bir çalışma olarak bkz. Bilal Temiz, *Hıristiyanlıkta Heretik Bir Grup Olarak Doketizm ve İsa Anlayışı*, SAÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisan tezi, Sakarya 2010.

rak geliştirdiği Mesih anlayışından kısaca söz etmek uygun olacaktır. Her ne kadar Hıristiyan gelenek içinde yer almasa da, Maniheizm'in inançları Hıristiyanlığı andırıldığından Hıristiyan teologlar tarafından eleştirilmiş ve uzun bir müddet onların uğraştığı temel konulardan birini oluşturmuştur³⁴.

Mani, ms. 216'da İran'ın başkenti Ktesiphon'da doğdu, Hıristiyan bir dini grup olan Elkasaitler arasında yetişti. İlk vizyonunu 12 yaşındayken yaşadı. Bu vizyonda, daha sonra *Paraklit*le özdeşleştirdiği ikiz göksel bir varlıkla karşılaştı. 25 yaşında babası ve iki müridiyle birlikte içine doğduğu cemaatten ayrıldı. Hindistan'da inancını bir müddet yayma çabasından sonra 242'de İran'a döndü. Birinci Şapur'a inancını kabul ettirdi. Birinci Behram'ın (274-7) iktidara geçtiği döneme kadar inancı/dini yayıldı. Mazdacı rahip Kerdir'in tahriki sonucu Behram, önce onu hapsedti ve 276 yılında da öldürttü.

Hıristiyanlık, Budizm ve Yahudilikten alınan unsurlardan oluşan eklektik bir sistem olan Maniheizm, esas itibariyle gnostik ve tanrıyla madde arasını kesin bir biçimde ayıran, onları birbirine zıt iki şey olarak takdim eden dualistik bir yapı arzeder. Mani, ayrıntılı bir kozmolojik mit oluşturmuştur. Bu mitte ilk insanın karanlık güçler tarafından yenilmesi anlatılır. Bu karanlık güçler, ışığı bir çırpıda tüketmiş ve onun parçalarını hapsedmiştir. Kurtuluş süreci, bu ışık parçalarının asli durumlarına geri dönmek üzere saliverilmeleriyle gerçekleşir. Bu salıvermeyi sağlayacak kurtarıcı bilgi, *gnosis* ise, Mani'nin de kendilerinden biri olduğu ışık elçileri vasıtasıyla gelir. Bu ışık elçileri Buda, Zerdüş ve Mesih'tir. Mani kendisini, bu ışık elçilerinin sonuncusu olarak kabul eder³⁵.

Kurt Rudolph'a göre, Mani gnostik kristolojiden en tutarlı sonuçları çıkarmış ve Hıristiyan kurtarıcısını ikili şekilde takdim edildiği bir Mesih anlayışı geliştirmiştir. Birincisi, bütün kurtuluş olayından sorumlu olan, göksel Gnosis Mesih'inin bir devamı olarak İhtişam'ın İsa'sı, ikincisi dünyevi İsa. ihtişamın İsa'sından sudur eden ışık aklın (nous) kendisinde toplandığı bu ikinci İsa, Işığın bir vahyedicisi ya da elçisi olarak Mani'nin habercisidir. Dünyada hapsedilen ve acı çeken ışığın ruhu, yalnızca kozmik ve sembolik tarzda anlaşılan acı çeken İsa'ya karşılık gelir³⁶.

34 Augustinus uzun müddet bu inancın bir bağlısı olmuş ve Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra *İtiraflar*ında epey bir bölüm ayırarak onun yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bkz. Augustinus, *İtiraflar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

35 "Maniheizm", John Bowker, *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford-New York 1997, s. 612. Mani'nin, teolojisi, kozmolojisi, kozmogonisi hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Mehmet Alıcı, "Maniheizm", *Dinler Tarihi*, ed. Baki Adam, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 280-286.

36 Rudolph, *a.g.e.*, s. 156-57.

Antakya Okulu

Kudüs ve Yahudi kökenli inananların teşkil etmediği ilk Hıristiyan cemaatin oluştuğu Antakya, İskenderiye ve Roma'dan sonra Hıristiyanlığın üç önemli patriklik merkezinden biri, birincisi haline geldi. Bu statüsü sebebiyle, konsillerle sonuçlandırılmaya çalışılan Hıristiyanlık içi inanç tartışmalarında III. yüzyıldan V. yüzyıla kadar önemli bir rol oynadı. Dördüncü yüzyılda patriklik sıralamasında Roma ve İskenderiye'den sonraya düştü ve zamanla önemi azalmaya başladığı gibi, Nestorius'un yol açtığı tartışmalar da ciddi ölçüde itibar kaybetmesine yol açtı³⁷.

Antakya III-V. yüzyıl boyunca yaşanan teolojik tartışmalarda İskenderiye ve Roma'nın karşısında yer aldı ve bunu da, özellikle İskenderiye Okulu diye adlandırılan Kutsal Kitap yorum okuluna en güçlü alternatif olarak kabul edilen Antakya Yorum Okulu aracılığıyla yaptı. Bu okulun 311 yılında hapishanede Diocletian'ın Hıristiyanlara yönelik takibatında ölen, Antakya'nın önde gelen papazı ve şehidi olan Lucian ve arkadaşı, Dorotheus tarafından kurulduğu kabul edilir. Ancak bu okulun çerçevesini çizmiş olmasından ve bu çerçeve dâhilinde Kutsal Kitabı yorumlaması ve ardıllarının onun bu yorum tarzını daha ileri boyutlara taşımalarından dolayı, kurucu olarak Tarsus piskoposu Antakya kökenli Diodorus (ö. yaklaşık 390) kabul edilir. Bu okulun kendisiyle ilişkilendirildiği Lucian'ın ve onu bir ekol haline getiren Diodorus'un dördüncü yüzyılda yaşamış olmalarına rağmen, onlardan çok daha önceki tarihlerde, inanç esasları ile ilgili, özellikle de İsa'ya dair (kristoloji) tartışmalara, bir şekilde Antakya ile ilişkisi bulunan kişiler (Samsatlı Pavlus vs.) sebep olmuş görünmektedirler. Dördüncü ve beşinci yüzyılda yaşanan tartışmalara neden olanlar da keza, bu şehir/okul kökenli ya da onunla ilişkilendirilen insanlar (Arius ve Nestorius) ve tartışma konuları da yine İsa'ya dair meselelerdir. Bu da, her ne kadar bir okul olarak kendisinden söz edilmeye başlanması/sistematik hale getirilişi dördüncü yüzyıla tarihlendirilse de, bu yorumun üzerine oturduğu prensiplerin söz konusu tarihten çok daha önce var olduğu ve uygulamaya konulduğunu gösterir. Samsatlı Pavlus'un neden olduğu kristolojik tartışmaların III. yüzyılda yaşanmış olması da, bu düşünceyi teyit eder görünmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, Antakya kutsal kitap yorumu ekolünün ortaya çıkışının, Hıristiyanlığın gelişinden önce burada var olan ve onun bir inanç grubu olarak teşekkülünden sonra da onunla birlikte var olmaya devam eden öteki inançlarla/felsefi düşüncelerle ilişkilerinin ve bu ilişkilerin etkisinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Haklarında birazdan ayrıntılı bilgi ve receğimiz, literal ve tarihsel metottan, birincisinin Yahudilerin, ikincisinin ise gnostiklerin etkisinin ve yaşamak istedikleri dini hayat ve kurtuluş an-

37 Tadros Malaty, *Lectures in the School of Antioch*, s. 9.

layışlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İç içe yaşadıkları, ortak kutsal bir metni ve benzer gelenekleri paylaştıkları ve dördüncü yüzyıla kadar etkisini üzerlerinde hissettikleri (yukarıda zikredildiği üzere; hem ikinci yüzyıl Antakya patriği Ignatius'un hem de dördüncü yüzyılın önde gelen vaiz ve teologlarından olan Chrysostom'un Yahudilere karşı Hıristiyanları, zaman zaman dozu çok yüksek uyarılarında da görülen) Antakya Yahudiliğine, İskenderiye'den (Philo'nun ortaya koyduğu mecazi okumadan) farklı olarak kutsal metinleri literal olarak okuma geleneği hâkimdi. Bu yaklaşımın baskınlığı ve Hıristiyanlık/Hıristiyanlar üzerindeki etkisinin bir örneği olarak, dördüncü yüzyılda yaşamış olan ve Kitab-ı Mukaddes'i Latinceye çeviren Aziz Jerom'un İskenderiye'de iken alegorik, Antakya'ya geldikten sonra Antakya okulunun etkisiyle literal yoruma geçtiğine dair anlatıyı verebiliriz³⁸.

Hıristiyan gnostiklerle Hıristiyan olmayan, hem Suriye hem de Roma imparatorluğunun her yerinde yaygın bir etkiye sahip olan Mani gibi gnostiklerin etkisine yönelik savunular, tarihsel okumayı zorunlu hale getirmiş görünmektedir. İlgili yerde de anlatıldığı üzere gnostikler için, İsa aşkın kökenli bir varlıktır. Aşkın köken yüce ve mukaddestir; dünyevi olan ise, kötü ve şeytanidir; İsa'nın kendisinin dünyevi bir bedene sahip olması onun aşkın doğasıyla uyumsuz. Bu yüzden onun dünyevi görüntüsü olan bedeninin bir gerçekliği, yoktur; bir hayalden/görünüştten ibarettir (doketizm). İsa'nın insan olarak yaşadıklarını kurtuluş için önemli kabul eden Antakya Hıristiyanlığı, onların bir hayal değil gerçekten vaki bir olay olarak görmek zorundaydı. Bu temeller üzerine inşa edildiği kabul edilebilecek olan Antakya Yorum Okulunun üç ayırt edici özelliği vardır.

1. İsa'nın insanlığının yaratılmış olması. Logos'un insanlıkta ikameti terisini kabul eden Antakyalı teologlar, İsa'nın insanlığını ve onun gerçek ve mükemmel bir insan olduğunu vurguladılar. Bu yüzden *hypostatik* (İsa'nın ilahi ve insani doğasının insan bedenindeki) birliğinin İsa'nın insanlığını noksan hale getirdiği; Apollinaris'in söylediği gibi onun insani ruhunu ortadan kaldırdığını düşünerek söz konusu birlik anlayışına karşı çıktılar³⁹. Antakya okulunun ilgisi, kurtuluşa yöneliktir. Kurtuluşun insanlar için ancak İsa'nın mükemmel bir insan doğasına sahip olmasıyla mümkün olduğuna ve kurtuluş için tam insanlığın şart olduğuna inandıkları için, onun insanlığının anlaşılması mümkün olmayan Tanrılıktan ayrılığını vurguladılar⁴⁰.

38 Jerome'un literal yorumu Antakya'dayken, Antakya Okulu'nun bir temsilcisi olan Laodicea'lı Apollinaris'un Kitab-ı Mukaddes hakkındaki konuşmalarından öğrendiğine dair bkz. Henning Graf Reventlow, *History of Biblical Interpretation*, vol. 2, *From Late Antiquity to the End of Middle Ages*, çev. James O. Duke, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009, s. 34.

39 Malaty, *School of Antioch*, s. 17-18.

40 Martinez, *Antiochene Exegesis and Its Influence on Christian Practice*, s. 50-51.

2. Diyofizitizm. Antakya teologları, teoloji anlayışlarında üç şahsiyetin (hypostasis) fiili gerçekliklerini muhafaza etmek maksadıyla, teslisi oluşturan üç unsurun her birinin ayrı birer varlık olduklarını açıkça vurgularlar. Bunun bir sonucu olarak da, İsa'da bulunan insani ve ilahi özlerin birbirlerinden ayrı, karışmaksızın ve birleşmeksizin tek bir bedende var olduğuna inandılar ve bunu savundular. İsa'daki insani-ilahi özlerin ayrılığına inanmaları onların, *homoousios* (aynı öz) düşüncesine karşı çıktıkları, kabul etmedikleri suçlamasına ve bu okuldan birçok kişinin heteredoks olarak suçlanmasına ve aforoz edilmesine yol açtı.

3. Kutsal metni gramatik-tarihsel yorumlama. Yukarıda da kısmen ifade edildiği gibi, bu yorumlama biçiminin muhtemel kökeni dördüncü yüzyıldan önceye giden bir tarihe sahip olmakla birlikte, gramatik-tarihsel yorumlama tarzını bir sistem haline getiren ve Eski ve Yeni Ahit metinlerine uygulayan Diodorus ve onu geliştiren Theodoros'tur. Bu yüzden burada onların özellikle de birincisinin bu yorum tarzından ne anladığından kısaca söz edeceğiz.

Diodorus, İskenderiye okulunun öne çıktığı Kutsal Metni alegorik yorumlama tarzına⁴¹ karşı çıkararak batını olanı açıklamaya çalışmaksızın yorumlarını, kutsal yazıların lafzî anlamıyla sınırladı. Alegorik anlamı reddetse de, metnin lafzî ve tarihsel anlamının daha üst bir anlama yol açacağını da kabul eder. Antakya okulunun genel tavrı olan mecâzî yoruma karşı çekince, bu yorum tarzının tarihsel olarak uygulanabilir/geçerli Kitab-ı Mukaddes metinlerine yabancı bir anlamı empoze etmeye yönelik eğiliminden kaynaklanır⁴². Diodorus Rabbanî hermenotik yaklaşımın izlerini taşıyan tarihsel-gramatik şemayı/yaklaşımı kendi yorumlarında uyguladı. Kutsal yazılar, tanrı ile insan arasındaki tarihsel karşılıklı ilişkiyi içerirler ve söz konusu yazılar bu ilişkinin somut tanıklarındır. Tanrı hakikati bu yazılar vasıtasıyla insanlara ulaştırır. Bu yüzden Tanrı'nın hakikatini bilmek isteyen kimsenin metni lafzî anlamıyla anlaması gerektiğini vurgular. Bu maksatla

41 İskenderiye Okulu'nun mecâzî yorumunun kökenleri, onun düşünsel önceli olan birinci yüzyılda yaşamış Philo'ya ve İskenderiye'nin Yunan düşüncesinin merkezi olmasından dolayı da Yunan felsefesine dayandırılır. Mecazi yoruma, anlaşılmaya çalışılan metnin kendisinde, doğrudan aklın ilkelerine uygun biçimde anlaşılmaya imkân vermeyen ifadelerin bulunmasının yol açtığı söylenebilir. Bu tür ifadeleri/anlatıları hem Yahudi kutsal metnin kendisinde hem de klasik Yunan metinleri olan İlyada ve Odise'de görmek mümkündür. İskenderiye Hıristiyanları Yahudi kutsal kitabını kendi kutsal kitaplarının bir parçası ve aynı zamanda, İsa'nın gelişiminin gerekçesini ve yaşadıklarının anlamlı olmasını mümkün kılan olayları onda buldukları için, İskenderiye'deki hâkim Yahudi yorum geleneğini kabul ettiler. Yunanlıları kendilerine çekmek maksadıyla Yunan düşüncesini, dolayısıyla da yorum geleneğini kabul ederek onu, Yunan düşüncesine yönelik savunularında kullanmaya çalıştılar ve zamanla da bu yorum tarzını içselleştirdiler.

42 İskenderiye Okulu'nun kendisiyle öne çıktığı alegorik yorumun öncüsü, Yahudi filozof Philo'dur. Hıristiyan döneminde ise, Origen bu yorumun en önemli savunucusu ve uygulayıcılarından biridir. Philo'nun yorum tarzı için bkz. Dursun Ali Aykıt, *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak Philo*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2011.

Diodorus önce metnin yazarı, yazıldığı bağlam, okuyucusu ve yazılış amacı üzerinde yoğunlaşır. Metnin ancak tarihsel bağlamına yerleştirildiğinde anlamı ortaya çıkacağından, onu tarihsel bağlamına yerleştirir ve metnin kendi bağlamı da dikkate alındığında elde edilecek şekilde yazarın niyetini araştırır. Sonra, kutsal yazılar içindeki tarihsel olayları, onu hayatlarına uygulayacak olan okuyucuların fiili olarak yaşadıkları olaylarla ilişkilendirir⁴³. Diodorus'a göre metni anlamaktan maksat onu hayata tatbik etmektir. Bu nedenle metin okuyucuların yaşamlarıyla ilişkilendirilir.

Antakya'nın Hıristiyanlık öncesi ve sonrası dini yapısına, Antakya okulunun temel özelliklerine değindikten sonra; şimdi bu okulun mezkur temel ilkelerinin, ana damar Hıristiyanlar tarafından heretik olarak görülen, dışlanan ve aforoz edilen Antakya menseli/Antakya'yla ilişkili olduğu söylenen teologların İsa anlayışına nasıl yansıdığına birkaç örnek bağlamında bakabiliriz. Burada, Antakya okuluna mensup olan bütün teologların değil, az önce de ifade edildiği gibi, Hıristiyan dünyada kristolojik tartışmalara yol açan ve toplanan konsiller sonucunda heretik olarak kabul edilenlerin; Samsatalı Pavlus, Aryüs ve Nestorius'un İsa anlayışlarından söz edilecektir.

Samosatalı Pavlus ve Kristolojisi

Patristik dönem (ms. 100-450) kilise tarihinde, Antakya Piskoposu Samosatalı Pavlus kötü de olsa belli bir şöhrete sahiptir; ancak yine de hayatı ve öğretisi hakkında çok az bilgi sahibi olunan nadir insanlardandır. Ona izafeten oluşturulan Samsatlılar ya da Pavlusçular ismi, zamanla- özellikle de dördüncü ve beşinci yüzyılda-, inanç bakımından istenmeyen kişiler için kullanılan teknik bir terim haline geldi. Bu dönemde teolojik tartışmaların hedefi olan birçok kişinin ya da grubun, düşüncelerinin kendisinden kaynaklandığı kişi Samsatalı Pavlus olarak görüldü⁴⁴. Hem Patristik hem de ortaçağ döneminde birçok kişi onunla ilişkilendirildi. Origen, Aryus, Sabelius, Mani, Tarsuslu Diodorus, Mopsuestialı Theodorus, Nestorius, Marcellus, Photinus, Artemon ve Laodikyalı Apollinaris bunlardandır. Haklarında çok az şeyin bilindiği dördüncü yüzyıldaki Pavlusçular ya da Samsatlılar denilen bir grubu onun takipçileri olduğu söylendi.

Pavlus, bugün Adıyaman ilinin sınırları içindeki Samsat'ta Süryani bir ailede doğdu. Döneminde öğretilen ilimlerin yanı sıra iyi bir ilahiyat eğitimi aldı. Antakya Patriği Demetrius'un Antakya'yı 261'den önce ele geçiren Sasaniler tarafından götürülmesi üzerine onun yerine on altıncı patrik olarak seçildi. Şehir, Tedmür kraliçesi Zeynep (Zenobia) tarafın-

43 Martinez, *a.y.*

44 Modern araştırmacıların Pavlus'u kendisiyle ilişkilendirdikleri kişiler ve ona atfedilen düşünceler hakkında bkz. Robert Lynn Sample, *The Messiah As Prophet: The Christology of Paul of Samosata*, A Dissertation, Northwestern University, Evanston, Illinois 1972, s. 2.

dan Sasanilerden alındı ve Romalılara bağlı otonom bir yapı kazandı. İmparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan istifade eden Zeynep, 269 ya da 270'de bağımsızlığını ilan etti ve Aurelianus tarafından 270'lerin başlarında tekrar ele geçirilinceye kadar Antakya'nın hâkimi oldu⁴⁵. Zeynep'in hâkimiyeti döneminde Pavlus, patriklik makamının yanı sıra kraliçenin naibliği (*ducenarius procurator*) görevini de deruhte etti. Monarşiyenist⁴⁶ olarak adlandırılan teolojik, kristolojik görüşleri ve bir din adamına yakışmadığı söylenen (gösteriş, para tutkusu vs. gibi) ahlaki olmayan davranışlarından ve düşüncesini yaymak için gösterdiği gayri-meşru faaliyetlerinden dolayı⁴⁷ yönetimindeki piskoposlar tarafından sapkınlıkla/herezi suçlandı ve hakkında 264-268/9 tarihleri arasında üç sinod toplandı. İkinci sinodda mahkûm edilen Pavlus, 268/9'da toplanılan sinodların üçüncüsünde patriklik makamından alındı ve yerine Dominus patrik olarak atandı. Alınan kararlar Roma ve İskenderiye piskoposlarına ve bütün kiliselere bildirildi. Ancak kraliçe Zeynep tarafından korunan Pavlus, 270'lerin başlarında şehir Aurelianus tarafından tekrar Roma hâkimiyetine sokuluncaya kadar patriklik makamında kaldı (272)⁴⁸. Bu tarihten sonra, Pavlus hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Samosatalı Pavlus'un hayatı hakkındaki kaynakların yetersizliği, onun İsa anlayışı için de geçerlidir. Kendisine ait olduğu söylenen bir takım metin parçaları günümüze kadar gelmiş olsa da bunların sahilliği tartışmalıdır. Bu yüzden burada, muhaliflerinin onun hakkında söylediklerinden hareketle, zaman zaman da sahillikleri şüpheli de olsa, muhaliflerinin söylediklerini destekler mahiyette olan, Pavlus'dan bize kadar geldiği kabul edilen parçalardan yararlanarak Pavlus'un İsa anlayışını ortaya koymaya çalışan eserlere müracaat edilecektir. Özellikle de, görebildiğimiz kadarıyla Pavlus hakkındaki tek doktora tezi olan Robert Lynn Sample'in çalışması ana kaynak olarak kullanılacaktır.

45 Mehmet Çelik, *Süryani Kadim Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987, s. 64-65; Turhan Kaçar, *Geç Antikçağda Hıristiyanlık*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 45.

46 Monarşiyenizm, Yunanca Monarşi (monarkhiya, tek kişinin yönetimi) kelimesinden türemiş bir kavramdır. Hıristiyanlık öncesinde Philo ve daha sonra da Hıristiyan savunmacılar (Apolojistler) tarafından, monoteist tanrı anlayışını ifade etmek için kullanılmıştır. İki tür monarşiyenizm kabul edilir. Birincisi, dinamik monarşiyenizm ikincisi ise modalistik monarşiyenizmdir. Birincisinde, tanrı İsa'yı sonradan oğul kabul etmiş ve ona tanrılık bahşetmiş; İsa sonradan bir lütuf olarak tanrılaşmıştır. İkincisinde ise, tanrı tektir, ancak farklı işleri yerine getirirken farklı isimlerle tezahür eder: Evreni yaratan olarak Baba; insanları kurtaran olarak Oğul ve onları koruyan olarak ise Kutsal Ruh. Bunlardan birincisinin Samosatalı Pavlus ve onun izinden gittiği kabul edilen Aryüs'ün düşüncesi olduğu kabul edilir. İkincisinin ise, Sabellianusçuluk tarafından temsil edildiği kabul edilir. Bkz. Mehmet Çelik, *Süryani Kadim Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987, s. 64-65; Turhan Kaçar, *Geç Antikçağda Hıristiyanlık*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009

47 Bu faaliyetleri için bkz. Eusebios, *Kilise Tarihi*, çev. Furkan Akderin, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2011, s. 201-202. Hayatı hakkında bkz. Lynne Sample, *The Messiah As Prophet*, s. 3-5.

48 Philip Shaff, *History of Church, Ante-Nicene Christianity, A. D. 100-325 II*, 358-359; Kaçar, *Geç Antikçağda Hıristiyanlık*, s. 47.

Pavlus'un İsa anlayışı, adoptionist ya da monarşianist olarak adlandırılan gelenek içinde değerlendirilen bir anlayıştır⁴⁹. Logos Kristolojisi'yle ortak olarak Pavlus, Mesih'in varlık öncesi oluşunu kabul eder. Ancak Logos Kristolojisi'ni savunanlar, Yuhanna İncili'nin ilk cümlesini ("Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı") kendilerine temel alarak İsa'nın varlık öncesinde bir varlığa sahip oluşunu, düşüncelerinin temeli yapmalarına rağmen; Pavlus onların anladığı anlamda, İsa'nın varlık öncesi oluşunu kabul etmez. Onun var olacağından önceden haber verildiğini kabul eder. Tanrı'nın kurtuluş planının ebedi olması sebebiyle, önceden haber verilme anlamında bütün zamanlar boyunca var olduğunu; dolayısıyla da varlık öncesi olduğunu kabul eder. Eğer kadimliği çağrıştıracak anlamda bir varlığından söz edilirse bu, iki tanrının var olduğunu kabul etmek anlamına gelir ki, bu bir monarşianist için savunulacak bir düşünce değildir.

Pavlus, Oğul'u özü ve tabiatı itibariyle tanrı olarak görmez. Çünkü Antakya Konsili'nden yüzyıl sonra, Eusebius'un da ifade ettiği gibi o, Meryem'den önce olmayan, ancak varlığının başlangıcını ondan alan bir Mesih/Oğul olduğunu kabul eder. Dolayısıyla Meryem'den doğması itibariyle İsa bir insan, her bakımdan çok iyi bir insandır. "...fakat Meryem, bizim gibi bir insan doğurdu ki, o her bakımdan bizden daha iyidir. Çünkü kutsal ruh vasıtasıyla gelen inayet ondandır". Pavlus'un İsa'yı insan olarak kabul etmesi, mutlak anlamda onun, oğulun tanrılığını reddettiği anlamına gelmez. Oğul tanrıdır; ancak o bu makama, iyi işler yapmanın bir sonucu olarak, ilerleyerek tanrıyla birleşmiş, ona katılmış ve tanrı haline gelmiştir⁵⁰.

İsa'nın yağlanmış olduğu için Mesih adını aldığını söyleyen Pavlus, Mesih ile Logos arasını çok kesin bir şekilde ayırır. "Yağlanmış olanın İsa olduğunu, "Logos'un değil, bizim Efendimiz'in takdis" edildiğini söyler. "Meryem Söz doğurmadı, çünkü o, çağlar öncesi değildir. Meryem Söz'ü aldı ve Söz'den daha eski değildir; fakat Meryem, bizim gibi bir insan doğurdu ki, o her bakımdan bizden daha iyidir. Çünkü kutsal ruh vasıtasıyla gelen inayet ondandır"⁵¹.

Aryüs

Aryüs'ün Antakya okuluyla ilişkilendirilmesi, Eusebius'a yazdığı mektupta kendisinin Lucian'ın çevresinden/yoldaşlarından olduğunu söylemesine dayandırılır. Bazı bilim adamları tarafından bu ilişkinin tartışmalı ol-

49 Adoptionizm ve monarşianizm için bkz. 32. Dipnot.

50 Samsatlı Pavlus'un Kristolojisiyle ilgili bu bilgiler, Robert Lynn Sample, *The Messiah As Prophet: The Christology of Paul of Samosata*, yayınlanmamış doktora tezi, Northwestern University, Illinois 1977, s. 77-104 arasından alınmıştır

51 Kaçar, *a.g.e.*, s. 48.

duğu söylene de, Aryüs'ün Eusebius'a yazdığı mektupta yer alan ifadesi ve Eusebius'un İznik Konsil'i öncesi ve sonrasında onu koruması, dostluklarının çok eski olduğu ve bu dostluğun Lucian'dan birlikte alınan eğitimden kaynaklanmış olması ihtimalini destekler. Hem bu yüzden hem de -her ne kadar Origen'de de Tanrı ve Oğul arasında bir ayırımı yapıldığı söylene de- tanrı ve Oğul ve İsa'daki insani ve ilahi tarafı ayırmaya yönelik vurgularından dolayı Aryüs'ü de Antakya teoloji geleneği içerisinde ele almanın uygun olduğunu düşünüyoruz. Çünkü heretik ya da ortodoks Antakya kökenli tüm teologlarda ana çizgi, İsa'nın yaratılmışlığı ve insani tarafına yönelik vurgunun ileri düzeyde olmasıdır. Hatta bu vurgunun fazlalığından dolayı, ortodoks olanların bile (Diodorus, Theodore gibi) ileriki dönemlerde mahkûm edildiğine dair rivayetler bulunmaktadır⁵².

Aryüs Libya'da 256/260'lı yıllarda/280'den biraz önce doğmuştur. Eusebius'a yazdığı mektupta kendisinden Antakya okulunun kurucusu kabul edilen şehit Luciancı yoldaş (*solloukianis*) ifadesinden dolayı, Lucian'dan eğitim aldığı (kesin olmamakla birlikte), söylenebilir⁵³. Aşağıda ifade edildiği gibi, papaz olarak görevinin Kitab-ı Mukaddes yorumu olması, Kutsal Kitap'la ilgili çalışmalarıyla öne çıkan Lucian'dan almış olduğu eğitimle ilişkilendirilebilir. Kendisinden yetenekli bir tartışmacı (*dialectician*) olarak söz edilmesi, felsefi bir eğitim aldığını gösterse de, bunu kesin olarak ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Ancak Rowan Williams, Aryüs'ün doğum tarihinin 250'lere çekilmesi durumunda, Yeni-Eflatuncu Iamblichus'un öğretmeni ve İskenderiyeli bir Hıristiyan Aristocu olan Anatolius'la temaslarının mümkün olduğunu söyler⁵⁴. Papaz olduğu 313 yılında kilise tarafından aforoz edilen arkadaşlarının arkasında durduğu için onlarla birlikte kendisi de aynı cezaya çarptırılmıştır. Papaz olarak görevi, Kitab-ı Mukaddes yorumuyla meşgul olmaktır. Achilles'in piskoposluk makamına geçmesinin ardından tekrar kiliseye kabul edilmiş, bundan iki yıl sonra da İskenderiye Kilisesi'ne bağlı ve İskenderiye limanına yakın bir bölge olan Baukalis'in başrahibi olmuştur. İznik Konsili'nin toplanmasına ve Aryüs'ün aforoz edilmesine yol açan, tanrı ve İsa hakkındaki görüşlerini, mezkûr Baukalis kilisesinin yöneticisi olduğu 313-319 yılları arasında açıklamıştır⁵⁵.

52 Martinez, *a.g.e.*, s.

53 Lucian'la ilişkisine dair tartışma için bkz. Rowen Williams, *Arius, Heresy and Tradition*, William B. Eerdmans Publishin Company, Grand Rabids, Michigan/Cambridge 2001; s. 29-31; Kaçar, *a.g.e.*, s. 54.

54 Williams, *a.g.e.*, s.29-31.

55 Bilal Baş, "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2000/2, s. 170; Kaçar, *a.g.e.*, s. 55. Ayrıca bkz. Hasan Darcan, *Athanasius ve İsa Anlayışı* (Kristolojisi), SAÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2014, s. 36 vd. Aryüs ve İznik Konsili'ne dair tartışmalar için bkz. yukarıdaki metinler.

Aryüs'ün hem hayatına hem de tartışmalara ve kiliseden çıkartılmasına yol açan düşüncelerinin neler olduğuna dair kaynaklarımız yok denecek kadar azdır. Bu, Hıristiyan dünyasında heretik kabul edilerek kilisenin dışına itilen, burada ele aldığımız -ve konumuz bakımından bizi ilgilendirmediği için ele almadığımız- bütün insanlar için de söz konusu olan bir durumdur. Haklarında sahip olduğumuz bilginin büyük bir kısmı, muhaliflerinin onların düşüncelerini reddetmek maksadıyla kaleme aldıkları eserlerden devşirilmek zorunda kalınmaktadır. Aryüs'ün düşüncesini ortaya koymakta kullanılan, kendisine ait olduğu kabul edilen üç mektup ve bir de aidiyeti şüpheli metin vardır. Üç mektup dışındaki metin, *Thalia*, Aryüs'ün en büyük düşmanı Athanasius tarafından reddedilmek maksadıyla iktibas edilmesi sebebiyle, parçalar halinde günümüze kadar gelmiş, nazım olarak yazılmış bir metindir.

Aryüs'ün İsa anlayışı, tanrı anlayışının bir sonucudur. İskenderiye Piskopos Alexander'a yazdığı mektubunda kendisinin neye inandığını ortaya koyar.

İsa, tanrının oğludur ve onu zaman öncesinde evlat edinmiştir. Her şeyi bu zaman öncesi evlat edinilen İsa aracılığıyla yaratmıştır. Onu zamansal olarak ve diğer yaratılmışların doğumundan farklı olarak doğurmuştur; zamansal olarak Baba tarafından yaratılmıştır. Bu yüzden hayatını ve varlığını Baba'ya borçludur. Tanrı ona diğer varlıkları yaratması için kendi ezeli doğasında bulunanlar dışındakileri vermiştir. Böylece üç tür varlık vardır: Baba, Oğul ve öteki yaratılmışlar. Baba başlangıçsız ve benzersizdir. Oğul, Baba tarafından oğul edinilmiş olduğu ve O'nun tarafından yaratıldığı için, zamansal mevcudiyetinden önce var olamaz. Baba tarafından kendisine hayat verilmek için yaratıldı. Bu nedenle, Oğul Baba ile birlikte ölümsüz ve kendi başına var olan değildir. Bunların ikisi de, herhangi bir kaynaktan olmayan müstakil iki varlık değildir. Yalnızca Tanrı her şeyden önce ve her şeyin başlangıcının kendisinde bulunduğu varlıktır. Dolayısıyla Baba Oğul'dan önce ve Oğul'un kökeni de Babadır. "Fakat her şeyin kaynağı odur, Rahimden geldi ve Ben Baba'dan çıkıp dünyaya geldim", şeklindeki sözler Oğul'un Baba ile aynı öze sahip olduğu ve birlikte doğmuş oldukları gibi anlaşıldığında, bu Baba'nın bölünebilir, değiştirilebilir olduğunu gösterir⁵⁶.

Arius benzer düşüncelerini yine *Thalia*'da şöyle dile getirir:

Tanrı yalnız başına olduğu zamanda onun (kendisinden ayrı bir şahsiyeti olan) kelamı ve hikmeti yoktu. Fakat sonra Tanrı insanları yaratmak isteyince kelamı, hikmeti ve Oğlunu yarattı. Şu halde iki hikmet ve iki kelam vardır. Birincisi ezelden beri Tanrı'da olan ve ikincisi Tanrı'nın iradesi ile var edilen Oğul'un içinde olan. Bu sayede Oğul hikmet ve kelam diye isimlendirilmiştir. Bunun yanında Tanrı'nın diğer sıfatları da Oğul'a verilmiştir. Ne var ki bu sıfatlar Oğul'da Tanrı'da olduğu gibi değildirler. Çünkü Oğul tabiatı icabı bu sıfatları kapasitesi ölçüsünde kendisinde barındırabilmektedir. Bu nedenle o Baba'nın imajı ve Tan-

rı isimlerini hak etmiştir. O Tanrının kendini izhar etmesindeki vasıtasıdır. Bu nedenle ona tapılır⁵⁷.

Oğul tabiatı icabı Tanrı'nın bilgisine sahip değildir ve onu göremez. O sadece kendisine öğretilenleri bilebilir. Oğul kendisine verilen söz konusu özel konum nedeniyle 'Tanrı Oğlu' ismini hak kazanmıştır. Ona Tanrı demek de yanlış olmayacaktır, ancak onun Tanrılığı hiçbir zaman Baba'nın Tanrılığına eşit değildir. Aryüs inkarnasyon konusuna pek fazla önem vermemektedir. Onu göre Logos, İsa Mesih'in bedenine gelerek ondaki insani nefsin yerini almıştır⁵⁸.

Nestorius

İranlı bir anne ve babadan, bugünkü Maraş olan Germanicae'de doğan Nestorius, Antakya civarındaki bir manastıra keşiş olarak katıldığında burada bulunan kilise tarihinde Mopsuestalı Theodore olarak bahsedilen ilahiyatçının öğrencisi oldu. Nestorius'un hocası ve daha sonraki teolojik görüşlerinin kaynağı olan Theodore, 392 yılında Mopsuestia'nın başpiskoposu oldu ve 428'deki ölümüne kadar bu görevinde kaldı. Üstadının öldüğü bu tarihe kadar Nestorius, Antakya'da bir manastırın yöneticiliğini yapıyordu. II. Theodosius tarafından Constantipol'e davet edilmesi üzerine, kendi kadrosuyla birlikte gelen Nestorius patrik olarak atandı ve 10 Nisan 428'de mutantan bir törenle görevine başladı. Constantiople'i heretik akım ve şahıslardan temizlemeye çalıştı (Aryüsçüler, Novationusçular ve Macedonius'un takipçileri⁵⁹). Bu sırada beraberinde getirdiği Anastasius isimli keşişin bir vaazında İsa'nın annesi olan Meryem için Tanrı doğuran kadın ya da Tanrı'nın annesi anlamındaki *theotokos* kelimesinin değil, ancak *christotokos*/mesih doğuran biçimindeki adlandırılmasının kullanılabilirliğini söylemesi⁶⁰, Nestorius'un piskoposluktan atılmasına ve aforoz edilmesine yol açan süreci başlattı. Nestorius Anastasius'un söylediklerinin arkasında duran, *christotokos* kelimesinin niçin kullanılması gerektiğini ayrıntılı olarak ele alan ve destekleyen argümanlar ortaya koyan konuşmalar yaptığı gibi, Roma'ya, Papaya yönelik saygı ifadeleri içermeyen bu minvalde mektuplar da gönderdi. İskenderiye ve Roma'da toplanan konsiller, 430'da Nestorius'un sapkın olduğu kararını aldılar; bunun üzerine Selanik ve

57 Thalia'daki bu metnin çevirisi, Baş, a.g.m., s. 196'dan alınmıştır.

58 Baş, a.g.m., s. 197.

59 Bunlar için bkz. Kaçar, a.g.e., s. 133. Nestorius'un böyle bir tavır göstereceği, atanması sırasında imparatorun huzurunda söylediği nakledilen şu sözde açıkça görünmektedir: "Haşmetmeap! Bana, rafizilerden arınmış bir dünya ver, ben de sana buna mukabil cenneti vereceğim; rafizileri imha etmek için bana yardım et, be de sana İranlıları imha etmek hususunda yardım edeceğim", Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s.120.

60 "Kimse Meryem'e, 'Tanrı Anası' demesin. Çünkü Meryem de bir insandır. Ve netice itibariyle de doğurduğu da bir beşerden başka bir şey değildir. Allah doğmamış ve doğrulmamıştır. Hele hele bir beşerden doğduğunu söylemek en büyük küfürdür", Çelik, a.g.e., s. 121.

Efes'ten 198 piskoposun katıldığı, başkanlığını İskenderiyeli Cryril'in yaptığı bir konsil, üçüncü ekümenik konsil olarak kabul edilen Efes Konsili'ni (431) topladı. Ana tanrıça Kibele'nin en önemli tapınım merkezi olan Efes'te toplanan Konsil, Meryem'e *theotokos* ismini uygun görmeyen Nestorius'u aforoz eden bir karar aldı ve bunu da halka ilan etti. Söz konusu karar, II. Theodosius ve kız kardeşi Pulcheria tarafından kabul edildi. Nestorius Mısır'a sürgüne gönderildi ve İstanbul Piskoposu olarak Maximian (431-434) atandı. Mısır sürgünü sırasında, güney kökenli insanlar tarafından yakalanarak, Panopolis'e götürüldü, valinin izniyle burada kaldı. Kendisini savunan, ancak kendi adına yayınlanırsa heretik kabul edilen bütün kişilerin başlarına geldiği gibi ortadan kaldırılmasından korktuğu için, takma adla bir metin kaleme aldı: *The Bazaar of Heracleides/Heracleides Çarşısı*. 451'de (hem Ortodokslar hem de Katolikler tarafından kabul edilme anlamında) son ekümenik konsil olan Kalkedon/Kadıköy Konsili'nin arifesinde öldü ve bilinmeyen bir yere gömüldü⁶¹.

Aryüs'ün yol açtığı tartışmanın sonunda İsa'nın tanrıyla aynı özden bir tanrı olarak kabul edilmesi, tartışmanın nihai olarak sonuçlanmasına yol açmadı. İsa hem tanrı hem de insan ise, bu ikisinin İsa Mesih'te nasıl birleştiği meselesi yeni bir problem olarak ortaya çıktı. Nestorius'un 431 Efes Konsili'nde, Cyrill'in kristoloji anlayışı karşısında aforozuna yol açan düşünceleri bu probleme bir çözüm bulma çabasının bir sonucudur⁶². Nestorius'un bu konuya dair hareket noktası, Antakya okulunun ortodoks ya da heterodoks olarak kabul edilen diğer teologları gibi, İsa Mesih'in insan olarak yaşadıklarını, Adem ve Havva'nın işledikleri ve nesilden nesile geçerek bütün insanların sonuçlarına maruz kaldıkları asli günahahtan kurtuluşla ilişkilendirmektir. Logos, insanın işlediği bu günahı ortadan kaldırmak için insan halini almıştır: "Eğer o, insanlar arasında bir insan olarak ortaya çıkmamış olsaydı, o zaman yalnızca kendisini kurtarırdı, bizi değil. Bizi kurtarmışsa, aramızda insan olarak bulunmuş ve insan suretine bürünmüştür"⁶³. Nestorius, yukarıda zikredilen *Bazaar* adlı kitabında kendi İsa anlayışını ortaya koymadan önce, insanın kurtuluşu için zorunlu şart olan İsa'nın insan bedeni almasını kabul etmeyen grup ve kişilerden bahseder. Bunlardan paganların bedeninin acı çekmesinden, haçta ölmesine dair, Yahudilerin büyük bir ihtişam içinde gelmesini bekledikleri Mesih'e

61 Muhammed Tarakçı, "Nestorius ve Kristolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 19, Sayı: 1, 2010, s. 219; Aziz S. Atiyya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, 277-278; Kaçar, *a.g.e.*, s. 134-135. Nestorius'un bu kitabı, 1925 yılında bulunarak yayınlanmıştır. Nestorius, *The Bazaar of Heracleides*, trs. G. R. Driver, M. A. and Leonard Hodgson, M. A., At the Clarendon Press, Oxford 1925. Nestorius'un kristolojisinden bahsederken, bu çalışmayı kullanan Tarakçı'nın yukarıdaki makalesi esas alınacaktır.

62 Tarakçı, s. 226

63 Nestorius, *Bazaar*, s. 205'den nakleden Tarakçı, *a.g.m.*, s. 232.

karşılık İsa'nın haça gerilmesi ve orada ölmesine dair fikirlerini reddeder. Aynı şekilde, Maniheiztlerin İsa'nın tanrı olduğu, bu yüzden de insan olarak görünmesinin bir yanlısamadan ibaret olduğuna dair, Pavlusçuların Rab İsa'nın bir insan olduğu ve tanrı olmadığına dair ve Aryüsçülerin doğası gereği tanrı olmayıp, sonradan tanrı/oğul olduğuna dair düşüncelerini de tek tek reddeder⁶⁴. Ona göre İsa Mesih, "aynı zamanda Tanrı, kelam olan Tanrı'dan başkası olmayan, Tanrı ile aynı öze sahip" bir varlıktır. O, "Ben ve Baba biriz"⁶⁵, "Beni gören Babayı görmüştür"⁶⁶ gibi kutsal kitap ifadelerini, İsa'nın tanrılığının göstergeleri kabul eder⁶⁷. Nestorius, zikredilen bu kutsal metinlerin de yardımıyla İsa'nın tanrılığını sağlama aldıktan sonra onun beşeriliğini temellendirmeye çalışır.

Ona göre İsa Mesih, doğasının bir sonucu olarak Tanrı olduğu gibi, aynı şekilde doğası gereği de bir insandır. O, bir insanın taşıması gereken beden, ruh ve aklın her birine tek tek değil üçüne birden sahiptir. Dolayısıyla o tam bir insandır. İşkenceye maruz kalması, insani korkulara sahip olması, yaralanması, öğretmek maksadıyla da olsa yanlışlar yapması, onun tam bir insan olduğunun göstergesidir⁶⁸. İsa Mesih'in hem tam bir tanrı hem de tam bir insan olduğunu ortaya koyduktan sonra, bu iki varlığın tek bir insanda, İsa Mesih'de nasıl bir araya geldiği meselesini ele alır. İsa Mesih'teki tanrı ve insan doğasının birleştiği düşüncesini eleştirir. İki doğanın birleştirilmesinin, insani olan niteliklerin ya da yaşadıklarının (acıma, susma, acı çekme, ölme) Tanrıya; Tanrı'nın niteliklerinin ya da yaptıklarının insana atfına yol açtığını ve en büyük rakibi olan Cyrill'in kristolojisinin tam da bu düşüncüyü öğrettiğini söyler. Nestorius Cyrill'in birleşmenin insanı ve tanrısal doğadan hangisinde meydana geldiği hususunda açık olmadığını, sadece ilahi ve beşeri doğalar arasında bir birliğin bulunmuş olduğunu söylemesinin yukarıdaki atıflara yol açtığını ifade eder. "Meryem'in rahminde şekillenen, bizatihi Tanrı değildi; Kutsal Ruh'tan bağımsız olarak, kendisi tarafından yaratılan bir Tanrı da değildi; ayrıca çarımıktan sonra kendisini mezara koyan bir Tanrı da değildi o. Eğer böyle olsaydı, o zaman biz, bir insana veya ölüye tapan kişiler olurduk"⁶⁹.

Oysa yapılması gereken bu iki tabiat/doğa arasında tam bir ayırım yapmaktır⁷⁰. Bu yüzden ona göre, Tanrısal ve beşeri iki doğa tek bir şahısta bir araya gelmiştir. Dolayısıyla birleşme şahısta, İsa Mesih'te olmuştur. Tanrısal ya da beşeri doğalardan birinde olmamıştır: "Çünkü doğaların birleş-

64 Nestorius, *Bazaar*, s. 39-40 vd.

65 Yuhanna 10/30

66 Yuhanna 14/9

67 Tarakçı, a.g.m., s. 230.

68 Tarakçı, a.g.m., s. 231.

69 Nestorius, *Bazaar*, s. 236'dan nakleden Tarakçı, a.g.m., s. 233.

70 Tarakçı, s. 232.

mesi bir doğada meydana gelmiş, birleşme veya değişim içinde olmuş bir şey değildir. Yine ilahi *ousia* (öz) insani olana ya da insani *ousia* ilahi olana dönüşmüş değildir"⁷¹. Bu iki doğa değiştirilmez şeyler olduklarından, İsa Mesih'teki birleşme sırasında sahip oldukları özellikleri tam olarak muhafaza ederler. Bu yüzden insani doğa tanrılaştırılmadığı gibi, tanrısal doğa da insanileştirilemez.

SONUÇ

Milattan önce dördüncü yüzyılda Selevkitler tarafından kurulan Antakya, hem Selevkitler hem de Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında, ticari ve kültürel bakımından önemli bir şehir haline geldi. Zamanla Yunanca, Latince ve Aramca'nın konuşulduğu şehir, farklı kültür ve inançların karıştığı bir pota haline geldi. Bu potaya, miladi birinci yüzyılın ilk yarısından itibaren mevcut ismini burada alan Hıristiyanlık da dâhil oldu. Zamanla diğer coğrafyalardakilerden farklı bir karakter kazanacak olan Antakya Hıristiyanlığı, Kudüs kökenli Hıristiyanlıkla Antakya kökenli mühtedilerinin kültürel ve dini arka planının karışımının bir sonucu olarak ortaya çıktı. Özellikle bütün kristolojik tartışmalarda rakibi durumunda olan İskenderiye'den farklı olarak Kutsal Kitabın literal yorumunu öne çıkardılar. Bunun bir sonucu olarak da, İncillerde kendisinden insani özellikleriyle söz edilen İsa'nın bu yönünü korumaya çalıştılar. Bunu hem İskenderiye'nin İsa'daki insani ve ilahi yönün karışması düşüncesine karşı hem de Antakya'daki hakim dini inançlardan biri olan gnostik Hıristiyan akımlarının İsa'nın tanrısal bir kökene sahip olduğu, tanrısal olan ve maddi/dünyevi olan arasında indirgenemez bir karşıtlığın bulunduğu, dolayısıyla da tanrının insani bedendeki tezahürünün gerçek değil bir yanılsama olduğunu ileri süren doketik anlayışlarına karşı savunmak amacıyla yaptılar. Keza, İsa'nın insanlığını vurgulamaları Kutsal Kitabın literal yorumunun bir sonucu olduğu gibi, inananlara kurtuluş yolunda örnek olacak kişinin ancak tarihsel gerçekliğe sahip bir insan olması gerektiği için, yılmaz bir biçimde onun insanlığını vurguladılar ve onun tanrısallık içinde erimesine izin vermediler. Hatta, heretik kabul edilip aforoz edilenler dışındaki Antakya kökenli teologlar bile, İsa'nın insani yönünü fazla vurguladıkları için yoğun eleştirilere maruz kaldılar. Bu düşünceler ilk olarak ikinci yüzyılda Samasotalı Pavlus tarafından dile getirildi. Samasotalı Pavlus 262-267 arasında yapılan konsillerde mahkûm edildi ve kendisinden sonra gelen bütün heretiklerin babası olarak kötü bir şöhet edindi. Pavlus'un öğretilerini savunduğu söylenen Aryüs'un, kıdemiyet bakımından İsa'nın tanrıyla aynı olmadığını, onun sonradan var olduğunu dillendiren düşünceleri İznik'te (325) mahkum edildi. Meryem'in tanrı

71 Nestorius, *Bazaar*, s. 92, 203-206'dan nakleden Tarakçı, s. 233.

değil insan İsa'ya doğurduğunu söyleyen ve İsa'daki tanrısal ve insani unsurun, İsa'nın insanlığını devam ettirdiğini korumak adına, karışmadığını söyleyen Nestorius 431 Efes konsilinde mahkûm edildi. Antakya kökenli, bir şekilde Antakya düşüncesiyle ilişkisi bulunan insanların dillendirdikleri bu Hıristiyanlık anlayışları, her ne kadar söz konusu Konsillerde heretik olarak kabul edilmiş olsa da, zamanla Hıristiyan dünyanın her tarafına yayıldığı gibi, bugün hala varlığını devam ettiren bir kalıcılık da göstermiştir.

Kaynakça

- Atıyya. Aziz S., *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005.
- Augustinus. *İtirafılar*. Çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- Aydın, Fuat. "Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus'un Havarilik Anlayışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları-III, (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Ankara 2002, s. 71-93.
- Aykıt, Dursun Ali. *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak Philo*. Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.
- Baş, Bilal. "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüschülük Mezhebi". *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2000/2, 176-200.
- Brandon, S. G. F. "Gnosticism, Gnostics", *A Dictionary of Comparative Religions*, Tinling and Company Limited, London and Prescati 1970, s. 170.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kadim Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 19 Chaumont, M. L., "Antioch", *Encyclopedia Iranica*, II, 119. <http://www.iranicaonline.org/articles/antioch-1-northern-syria>. 10.07.201687.
- Darcan, Hasan. *Athanasius ve İsa Anlayışı (Kristolojisi)*. SAÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2014.
- Downey, Glanville. *Ancient Antioch*. Princeton University Press, New Jersey-Princeton 1963.
- Ehrman, Bart D.-Jacobs, Andrew S. (edt.). "John Chrysostom: First Speech Against the Judaizers", *Christianity in Late Antiquity - 300-450 C.E. A Reader*, Oxford University Press, New York- Oxford 2004.
- Kaçar, Turhan. *Geç Antikçağda Hıristiyanlık*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Malaty, Tadros. *Lectures in the School of Antioch*. 2003. <http://www.saint-mary.net/books/abonaTadrosNew/5-13%20School%20Antioch.pdf>
- Bowker, John. "Maniheizm", *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, Oxford-New York 1997, s. 612.
- Martinez, Christopher R. *Antiochene Exegesis and Its Influence on Christian Practice*. A Thesis Submitted in Partial Fulfillment Master of Arts in Church History and Doctrine, Regent University, Virginia Beach 2012.
- Meeks, Wayne A. *Jews and Christians in Antioch in The First Four Centuries of The Common Era*. Scholar Press, Missoual, Montona 1978.
- Nestorius. *The Bazaar of Heracleides*. Çev. G. R. Driver, M.A. and Leonard Hodgson, M. A., Atthe Clarendon Press, Oxford 1925.
- Olgun, Hakan. "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi". *Milî ve Nihal*, 11 (2), s. 7-34.
- Rudolph, Kurth. *Gnosis, The Nature of History of Gnosticism*. Çev. Robert McLachian Wilson, Harpersan Fransisca 1987.
- Sample, Robert Lynn. *The Messiah As Prophet: The Christology of Paul of Samosata*. A Dissertation, Northwestern University, Evenston, Illinois 1972.
- Shaff, Philip. *History of Church, Ante-Nicene Christianity, A. D. 100-325*. II, s. 358-359.
- Tarakçı, Muhammed. "Nestorius ve Kristolojisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 19, Sayı: 1, 2010, s. 215-241.
- Temiz, Bilal. *Hıristiyanlıkta Heretik Bir Grup Olarak Doketizm ve İsa Anlayışı*. SAÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, Sakarya 2010.
- Wallace-Hadrill, D.S. *Christian Antioch, A Study of Early Christian Thought in The East*. Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- Walls Neal H. "Baal", *ERE*, III, 723-724.
- Ignatius, "Chapter XI, Avoid the Deadly Errors of Docetae" the Epistle of Ignatius to the Trallians. Çev. Roberts-Donaldson. <http://www.earlychristianwritings.com/text/ignatius-trallians-longer.html>.

Williams, Rowen. *Arius, Heresy and Tradition*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan/Cambridge 2001.

Yamuchi, E. M. "Gnosis, Gnosticism", *Dictionary of Paul and His Letter*. Gerald F. Hawthorne-Ralph P. Martin (ed.), Interscience Press, Leicester 1993, s. 352.